

EDGAR KUPFER-KOBERWITZ

NAŠA

BRAĆA

ŽIVOTINJE

RAZMATRANJE O ETIČNOM ŽIVLJENJU

NAŠA BRAĆA ŽIVOTINJE

Nakladnik
Vegan, Zagreb

Izvorni nakladnik
Waerland Verlagsgenossenschaft AG, Mannheim, Njemačka

Izvornik
Die Tierbrüder: eine Betrachtung zum ethischen Leben

Urednik
Luka Oman

Prijevod
Zdenka Parat Došek

Lektura
Valentina Kamber

Grafička i likovna oprema
Ksenija Kordić

Tehnička priprema i layout
TO JE TO. design

Tisak
LDK promet d.o.o.

Edgar Kupfer-Koberwitz

NAŠA BRAĆA ŽIVOTINJE

Razmatranje o etičnom življenju

Drugo, dopunjeno izdanje

Objavljeno u suradnji s udrugom
PRIJATELJI ŽIVOTINJA
www.prijatelji-zivotinja.hr

Vegan

Zagreb, srpanj 2007.

Predgovor

Sljedeće stranice napisane su u koncentracijskom logoru Dachau, u paklu svakakvih okrutnosti. Krišom su naškrabane u bolničkoj baraci u kojoj sam boravio dok sam bio bolestan, kad je Smrt posezala za nama iz dana u dan, kad nas je 12.000 pomrlo tijekom četiri i pol mjeseca.

Edgar Kupfer-Koberwitz

Prijatelju!

Kako da ti počnem govoriti što bih želio? Teško je, gotovo da i ne znam početi. Ipak ću se potruditi, nastojat ću ti priopćiti svoje općenite zamisli, prije nego što se usmjerim na pojedinačne.

Vjerujem da će ljudi biti ubijani i mučeni sve dok čovjek ubija i muči životinje – bit će i ratova – jer se ubijanje uči i vježba u malom, iznutra kao i izvana.

Sve dok ima životinja u kavezima, bit će i zatvora – jer se zatvaranje uči i vježba u malom, iznutra kao i izvana.

Sve dok ima porobljenih životinja – bit će i ljudskih robova – jer se držanje robova vježba i uči u malom, iznutra kao i izvana.

Mislim da je nepotrebno zgražati se nad onim što drugi čine, uz mali ili veliki užas i strah, ali smatram veoma nužnim zgroziti se kada mi sami u velikom ili malom, grozno postupamo. Jer lakše je postići malo od velikoga, stoga mislim da bismo trebali pokušati prevladati svoje male nepromišljene grozote, izbjegavati ih ili još bolje: izostaviti ih. Tako nam jednoga dana neće biti teško pobijediti i svoje velike bezdušnosti.

Ali mi svi još spavamo u uobičajenom. To uobičajeno je poput slasnog, masnog umaka koji nam omogućuje progutati vlastitu bezdušnost, ne osjećajući njezin gorak okus.

Ipak, ne želim upirati na njega ili nju – ne, želim sebe samog probuditi u malom i postati suosjećajniji, bolji i spremniji pomoći svima. Zašto mi to kasnije ne bi uspjelo i u velikom?

Vidiš, to je to: želim rasti iznutra, živjeti iznutra u ljepšem svijetu po zakonitostima koje više usrećuju, sukladno božanskom zakonu svih vremena: voljeti sve.

Pitaš me zašto ne jedem meso i zamišljaš najrazličitije razloge za to odbijanje. Misliš da sam možda položio zavjet – kao vrstu pokore – da sebi više ne dopustim divan okus mesa. Misliš pritom na sočnu pečenku, krasne riblje plate,

čudesno slasne umake, prekrasne dimljene šunke, mekoću peradi i tisuću različitih divota od mesa, što oduševljavaju nepca milijuna gurmana. Kako ja sve te krasote slobodnom voljom odbacujem, misliš da su me samo pokora, zavjet ili velika žrtva mogli potaknuti na odricanje od životnog zadovoljstva takve vrste. Zatim se opet pitaš nisu li me moderni liječnici uvjerali kako uživanje mesa nije odveć zdravo, da čista biljna prehrana održava tijelo elastičnijim, pomlađuje ga, čak možda produljuje život.

Prijatelju, ne brinem se mnogo oko toga što govore liječnici, jer su njihove spoznaje, kao i sve ostale, podložne čestim mijenama. Možda imaju pravo. Možda je biljna prehrana primjerenija ljudskom tijelu, a možda imaju pravo drugi liječnici, koji tvrde da svi ljudi ne podnose isključivo biljnu hranu. U ovo posljednje i sam vjerujem, jer ima mnogo ljudi koji su po svom ponašanju, nagonima, pa čak i po osjećajima, poput grabežljivih životinja. Neki liječnici opet govore kako je u mesu već potpun, koncentriran proizvod, jer su biljke, koje životinje pojedu, već sadržane u mesu i čovječji želudac ne mora ih više sam probavljati. Umjesto velike količine različitih biljaka bilo bi, dakle, dovoljno pojesti razmjerno mali komad mesa.

I to mi se čini vrlo vjerojatnim, ali ipak vjerujem da čovjek, pa i mesojed, ne bi mogao živjeti bez biljaka i plodova. Nasuprot tomu, vrlo mnogo ljudi živi i živjeli su bez mesa. Svećenicima starih religija bilo je zabranjeno jesti meso jer ono budi niže nagone i zatvara put višim spoznajama.

Ali sva ta mišljenja liječnika nisu nikako utjecala na moj način prehrane, ona me zanimaju samo kao i sva ostala mišljenja i ne bih se usudio reći koje je od njih ispravno. Svakako, moj mi osjećaj kaže: svako od tih mišljenja točno je do određenog stupnja. Svako je otkrilo jedan dio istine jer ono što mi primamo, uvijek je samo zraka i krhotina one potpunosti, koju zovemo istinom.

Ali ne dajem pravo samo liječnicima, nego dajem i tebi pravo kada kažeš kako su jela od mesa tako dobra, ukusna, naslada za nepce, užitak jedenja. Vještom pripremom ona postaju doista tako slasni obroci, da zaboravljamo kako su pripremljeni od trupla. Trupla. Ta je riječ tako strašna kao što zvuči. Ima, doduše, ljudi koji tvrde da se može govoriti o biljnim truplima, kao i o životinjskim. Vidim da bi bilo nelogično proturječiti im. Jedini izuzetak je plod koji nije truplo, nego ono što nam priroda baca u krilo i kaže: "Jedi!"

Da, plodovi su istinski darovi prirode, koje nam ona sama daje. Uzimaš ih ne uzrokujući patnju – oni dozrijevaju za tebe, a njihova zrelost baca ih u tvoje krilo. Zrelost je jedan vid savršenstva. Bilo bi dakle najplemenitije i najpotpunije hraniti se samo voćem. Vjerujem da bi to bila hrana za čovjeka koji je blizu savršenstva, ostali bi uz takvu prehranu jedva mogli opstati, jer bi sve nesavršeno u njima težilo za hranom primjerenom njihovu stupnju razvoja. Vidiš, govorio sam već puno, ali ti još nisam izravno odgovorio na pitanje, nego sam s tobom samo raspravljao o tvojim nagađanjima. Na tvoju prvu pretpostavku o zavjetu nisam još došao – učinit ću to sada.

Svojom pretpostavkom približio si se suštini pitanja. Da, ono što me priječi da jedem meso jest skoro zavjet, ipak – posve drugačiji od onog koji zamišljaš. Nastao je iz spoznaje, koja se odigrala u meni, spoznaje, koja je u trenu kad sam je pokušao provesti u djelo, izazvala tešku unutarnju borbu. Nije to bio zavjet nekom božanstvu, niti žrtva položena na neki oltar, nego samo čvrsto unutarnje obećanje, koje sam dao sebi, da više neću jesti meso. I to sam obećanje održao s radošću. Sada, kad pišem ove retke, proteklo je dvadeset godina od onog dana – dvadeset godina u kojima nisam jeo meso.

I opet ćeš zgranuto pogledati i pitati: "Ali zašto?" I ako ti jednom kratkom rečenicom objasnim pravi uzrok, čudit ćeš se kako si blizu stigao, a ipak unatoč svemu, pravi ti je pokretački poticaj izmakao.

Slušaj! Ne jedem životinje jer se ne želim hraniti patnjom i umiranjem drugih bića – budući da sam sâm trpio toliko da mogu osjetiti patnju drugoga kao vlastitu.

Zašto bih ja, koji sam sretan kad me ne progone, proganjao druga bića? Zašto bih, sretan kad nisam zatočen, druga bića zatvarao ili dao zatvarati? Zašto bih, kad mi nitko ne nanosi bol, drugim bićima nanosio zlo ili navodio nekoga da to čini? Zašto bih, sretan jer nisam ranjavan ni ubijan, druga bića ranjavao ili ubijao ili dao da ih ranjavaju i ubijaju za mene?

Nije li prirodno da ono što ne želim da mi se dogodi, ne dopuštam da se dogodi ni drugim bićima? Ne bi li bilo drsko od mene, kada bih za volju svog sitnog užitka učinio da drugi pati i umire? Kako su ta stvorenja manja i slabija od nas ljudi, koji bi razuman i plemenit čovjek sebi uzeo pravo zlorabiti njihovu slabost i krhkost? Nije li u stvarnosti tako da veći,

snažniji, nadmoćniji uvijek štite, a ne proganjaju ili ubijaju? "Plemenitost obvezuje!" Ja želim biti plemenit.

Čujem kako mi se protiviš: "Ali u prirodi se događa isto što i mi činimo. Ne gutaju li jaki slabije? Mi, dakle, djelujemo u skladu s prirodom!"

Odgovaram ti da imaš pravo. U prirodi je tako — kod životinja, čak i biljaka. Ali ubrajaš li sebe u životinje i biljke? Ne vjeruješ li da si ipak na višem stupnju razvoja i ne nazivaš li se ponosno čovjekom? Razumiješ li, dakle, kada vjerujem

da moja djela trebaju biti djela čovjeka, višeg bića, a ne uvjetovanošću vezano ponašanje životinje? Ne zahtijeva li upravo naša ljudskost da se istrgnemo, oslobodimo od tih vezanosti? Ti ćeš mi se protiviti: "Da, ali mi ljudi nismo još savršeni, prilično smo još vezani za sve nisko — imamo u sebi još puno životinjskog, što još nismo nadrasli, što još moramo zadovoljiti."

Da, i u tom ti dajem pravo. Većina ljudi nešto su između svjesne životinje i neosvijestjenog čovjeka, tako da trpimo velika razočarenja, kada ih, sudeći po njihovu izgledu, smatramo stvarnim ljudima. Čak i oni među nama, koji zauzimaju visoke položaje, u svojim su najsnažnijim porivima često više životinje nego ljudi, oni su vuk ili ovca, ono što je njihovoj naravi primjereno.

Ipak, ne dajem ti tako potpuno za pravo, kako se čini. Živjeli su i žive ljudi, koji su razvijeniji, u kojima je životinja slabija, a čovjek snažniji.

Stoga te sada pitam: trebaju li oni zbog udobnosti potonuti natrag i dalje živjeti tupim životom životinje ili trebaju nastojati prijeći taj stupanj i popeti se na stubu koja se zove čovjek? Pitam dalje: ne trebam li se i sam radije usavršavati, izdignuti i postati čovjekom umjesto lijenog prepuštanja životinjskim navikama? Jer, znaj, ono što je u čovjeku životinjsko, tupe su i manje lijepe sastavnice njegovog bića; široki pogled, veliku čistoću, nedužnost i mnoge druge dobre i lijepe osobine mi više ne posjedujemo. Drsko je kada čovjek za sebe vjeruje da je više biće jer on to još nije. Oni pak, koji ozbiljno teže da postanu istinskim čovjekom, ne bi li trebali svjesno, s punom ozbiljnošću i žarkom željom stupiti na taj put — put k

više, Bogu bližem čovjeku, k biću kakvim bismo htjeli postati, kakvi smo jedva u svojim snovima?

Nije li sve što zovemo kulturom putokaz prema tom cilju, koji nam pomaže pronaći put iz divljine? Međutim, ono što nam govori umjetničko djelo, ili dobra knjiga, moramo tek živjeti – kroz djelovanje. Time što se bavimo plemenitim predmetima kulture, okružujemo se umjetničkim djelima, tek je početak – prihvaćanje kulture. Ali kultura mora u nama rasti, postati djelom i žetvom. Lijepe misli koje čujemo kao i naše vlastite, postat će životne tek onda kada po njima djelujemo. Tek tada one postaju čarobni štapić, koji nas pretvara u viša bića, u bogove – u istinske ljude.

Misliš li da bi se s te točke gledišta mogao promijeniti, svjesno se truditi ne ubijati, ne uzrokovati patnju? Ne misliš li također da bi to mogao biti korak koji nas vodi bliže onom čemu težimo i za čim žudimo: pravoj ljudskosti? Ne vidiš li da je umjesto uništavanja i progona puno ljepše živjeti u miru sa svime stvorenim, razumjeti ga i pružati ljubav?

Ne znaš kako ja dvadeset godina mogu svim bićima pristupati drugačije, kako slobodno mogu gledati u oči srnu ili goluba, kako snažno osjećam bratstvo sa svima, voljenim bratom pužem, crvom ili konjem, ribom i pticom. Čitaš "crv" i smiješiš se. Pa ipak, istina je što kažem: crv. Podižem ga s puta gdje bi mogao biti pregažen, nosim ga tamo gdje će naći zaklon, na zemlju ili travu. I sretan sam zbog toga, daleko sretniji, nego da ga je moja potpetica zgazila, a on bi se još satima bolno grčio na putu. Što znači mala žrtva – sagnuti se. Zaprljati vrhove prstiju? Što je to prema velikom osjećaju stupanja u zajedništvo prirode, u krug subića – ne kao izazivač užasa, ne kao razoritelj, nego kao nositelj mira, kao stariji, viši brat. A braću ne progonimo, ne ubijamo ih.

Razumiješ li sada, zašto ne jedem meso?

Prijatelju!

Primio sam tvoje pismo s prigovorima. Kažeš mi ono što sam očekivao, jer čitav svijet misli tako i odgovara mi poput tebe. Malo me to rastužilo, jer sam se nadao da ćeš biti bliži razumijevanju, bliži od ostalog svijeta. Ali kako svi tako govore i pitaju, vjerojatno svi imaju pravo te se čini posve naravnim tako razmišljati; neću se dakle dulje žalostiti zbog toga jer i ti tako govoriš.

Odgovorit ću ti i objasniti: Kažeš da su životinje stvorene kako bi čovjeku služile kao hrana. Oprosti — ali dok sam to čitao, od srca sam se smijao. Doduše, priznajem da u domaćinstvu prirode ništa ne ostaje neiskorišteno, pa tako i truplo jednog stvorenja služi kao hrana drugima. Da, vrlo često jedna životinja ubija drugu da bi se hranila njezinim mesom. Dopuštam i da je to predviđeno prirodnim zakonima. Čak je i takva nasilna smrt predviđena, to umiranje u svrhu prehrane umjesto smrti koja bi kasnije uslijedila starošću, ne koristeći ničemu.

Sve to ja uviđam. Ipak, tvoja tvrdnja: "Životinja je stvorena da služi čovjeku kao hrana", čini mi se kao kada bi lav ili drugi grabežljivac oblizujući se rekao: "Čovjek je stvoren, da nam bude dobar obrok." Ne bi li se ti smijao takvoj izjavi? Vidiš, i ja se smijem.

Na tvoju primjedbu da kratak, skoro bezbolan trenutak umiranja životinja ipak nije ništa u usporedbi s korišću i zadovoljstvom koji slijede za druge (tj. ubojice), moram ti se suprotstaviti. Mnogi, skoro svi, misle tako. Ipak, je li ti, je li ti sve jasno? Nije li te, neometena unutaršnjim skrupulama, zavela želja da se prepustiš uživanju u jelu od mesa? Nije li to bila tek napola svjesna želja koja ne dopušta ništa do površan pogled kroz poluzatvorene vjeđe, da bi onda umiren samom sebi mogao reći: "To i nije takvo zlo." Nije li možda tako, prijatelju?

Gledaj, želim ti reći kako to ja vidim, jasno u potpunoj stvarnosti. Ne želim ti pričati o velikim gušterima, masnim leguanama Južne Amerike, koje domoroci love poradi njihova ukusna mesa, režu im tetive i onda vezane njihovim vlastitim tetivama danima ostavljaju ležati u sjenovitim podrumima, dok njihovo meso ne postane uporabljivo za jelo. Pomisli kakva patnja, kakva bol. Reći ćeš mi da je to vrlo daleko, previše neobično i ne tiče se našeg življenja i naših navika. Imaš pravo. Stoga ti neću pričati o južnim

zemljama u kojima perušaju piliće, kokoši i golubove još žive. Sâm sam vidio kako žene takve nesretne, vezane ptice drže u krilu i čupaju ih do zadnjeg perca, neometane jecajima mučenih životinja. A zašto to čine? Samo zato što je meso naknadno zaklanih životinja — bjelje.

Reći ćeš s pravom da takvi srednjovjekovni načini više ne postoje, da se kod nas "čovječnije" ubija.

Sjećam se upravo jedne mlade engleske dame koja mi je jednog dana rekla kako će ona i njezin suprug noću isploviti s ribarima i promatrati ribolov. Odvratio sam joj da bi možda bilo bolje to ne činiti. Ribari, naime, u tom okruženju stanovnike vode mame velikim svjetilkama te ribe privučene jakim svjetlom, dolaze na površinu vode. Tada ih gađaju harpunima, čiji željezni šiljci prodiru u tijelo ribe, a zakrivljena kuka čvrsto je drži. Kad je riba nabodena i izvučena, skida se s harpuna — tj. čupaju se metalne kuke iz tijela i bacaju se k ostalim ulovljenima te tamo umire u ranama. Samo je malo ribara tako dobrog srca da ribe koje pate, ubiju odmah. Sve sam to ispričao mladoj dami koja mi je inače mnogo pričala o dobrim knjigama, napretku i lijepim mislima, rekao sam joj to želeći je zaštititi od takvog doživljaja koji bi sigurno morao predstavljati pravu muku za tako nježnu osobu. Ona se međutim nasmijala, rekavši da peca od djetinjstva, poznaje sve načine ribolova te su joj sentimentalnosti kakve ja iskazujem, posve strane. I još uvijek se smiješeći, izjavila je nježna mondana dama: "Pritom ne osjećam baš ništa. Kad lovim ribu, još im živima izrezujem utrobu, jer to neobično poboljšava okus mesa." Još sada vidim kako ju je moje zaprepaštenje zabavljalo.

To je bila jedna moderna, tankočutna engleska dama, dakle čovjek sjevera.

Reći ćeš opet da je to bila iznimka, skoro nevjerojatna, koja s uobičajenim načinom ribolova nema nikakve veze. Imaš pravo. Da mi se to nije samom dogodilo, jedva bih povjerovao.

Znajući da ti sve, s pravom, odbijaš kao iznimke, ispričat ću ti kako ja vidim "pravila" u ribolovu. Poslušaj, pa razmisli je li to čista i gola istina ili nije.

Primjerice, netko peca i mnogi kažu: "Lijep sport, umirujući za živce." Čovjek sjedi u prirodi, uz vodu, drži štap, promatra plovak i mora učiti kako u pravom trenutku vještim pokretom izvući ribu. Ako uspije, to je

velika radost, kako za ribiča tako i za okolinu. Svi se dive lijepom ljuskavom koprcajućem ribljem tijelu. Ribič je ponosno odlaže uz ostali ulov, prije toga je zatuče, ili je stavlja u posudu s vodom. Sve to izgleda skoro nedužno – a prije svega... poluzatvorenih očiju zamišljajući aromatično riblje jelo. Ali ja to vidim izbliza, otvorenih očiju, jasnije. Vidim kišnog crva koji se grči, kojeg prima ruka ribiča (možda ruka slikara nježnih pastela, možda nekog ljubitelja umjetnosti), hvata ga bez imalo osjećaja. Vidim željeznu udicu, kvačice. Ruka uzima crva, probada ga, provlači čeličnu kuku kroz dvije trećine njegova tijela. Crv se grči, uvija, propinje se u bolu. Ribič se smješka zadovoljan i ponosan jer je crva "stručno" nataknuo. Udica je pokrivena, vidi se samo mala životinja koja se panično i očajnički grči u mukama. Tako je ispravno, to je pravi mamac za ribe! I ribič baca udicu u vodu. Zadovoljan sobom i svojom vještinom pecanja, puši svoju lulu, čeka i zuri u udicu, odnosno plovak. Minute prolaze, mnogo, mnogo minuta – svaka ima šezdeset sekundi – kakvu vječnost za mučenika na udici predstavlja svaka od njih? Sâm sam već iskusio velike tjelesne bolove i znam što je meni, snažnom velikom čovjeku značila jedna sekunda, kakav ogroman, strašan bezdan trajanja. Svi koji su patili, znat će to. Zamisli kako bi čovjek trpio s takvom udicom u truhu. Možeš li to zamisliti?

Ribič još uvijek pilji u svoj pluteni plovak. Nije li se upravo pomaknuo? On izvlači uzicu. Stvarno, riba je zagrizla, ali bila je baš prepredena, rastrgala je crva, a da nije dotakla udicu. Ribič ljutito odstranjuje ostatak crva što se još slabo grči. Gleda na sat. Taj mamac je izdržao deset minuta. Sada otvara kutiju s crvima, traži novu žrtvu, nabada je stručno istim bezdušnim rukama, kao sve one stotine ili tisuće crva koje je ranije u svom dugom ribičkom vijeku probadao. Crv se previja u mucu. Nezamisliva bol – užasna, polagana smrt! Kada bi to bio čovjek, očajan bi se sigurno pitao, je li moguće da Bog takvo nešto dopušta. Nema ni samilosti ni pomoći, izbavljenje dolazi samo od prirode, kroz pohlepan ugriz i proždiranje neke ribe ili smrt polaganim gašenjem. Ribič međutim sjedi uz vodu, gleda plovak, razmišlja i osjeća divan nedjeljni mir oko sebe. Sav je utonuo u osjećaj divljenja prirodi, osluškuje pjesmu ptica i veseli se što ti mali pjevači danas u našoj okolini žive sigurno i zaštićeno, bez zasjeda od ljudi, a sve to zahvaljujući jednoj udruzi, kojoj i sâm, kao priznati član, pripada: društvu za zaštitu životinja.

Evo! Plovak je potonuo! Ribič napinje, vuče i trza uzicu. Jedna srebrna riba bacajući se visi na njoj. Udica je dobro zahvatila, prošla je kroz gornju čeljust i viri sprijeda preko usta. Vješto ribič oslobađa dvostruku udicu. To ne ide lako, jedna takva udica doista je čvrsta – ribič je mora vući amo-tamo te na kraju spretnim, energičnim trzajem mora izvaditi poprečne željezne vrhove. Ostaje mala rupa, ali ništa zato, za nekoliko sati uhvaćena će riba svakako biti pojedena. Čovjek važe ribu u ruci, veseli se i baca je među ostale. Ribič misli da bi sada bilo dobro uporabiti drugu vrstu mamca. Otvara kutiju u kojoj pužu šareni kukci i muhe, uzima šarenog kukca koji mu je došao među prste, spretno hvata udicu i provlači je kroz tijelo kukca točno sredinom. Životinja bjesomučno miče noge i ticala, širi krila kao da bi poletjela. Ribič se smješka: "E, to više ne možeš." Onda baca uzicu u vodu. Kukac pliva prelijevajući se u svim bojama, mičući svim udovima. To je ono pravo – to će privući ribe! On tone u misli, ne ispuštajući pritom kukca iz očiju. Ribič ne osjeća ništa, ne misli uopće kako ta mala bespomoćna životinja trpi besprimjieran bol. Ne, on je ljubitelj prirode, veseli ga lijepo šarenilo krila i živahnost pokreta. Kukac ne urla – on je samo kukac, k tome još i štetan. I dok je tako utonuo u misli, dodirne jezikom zub – upravo pokvareni. Odmah se javlja bol. Ribič trpi – bol se pojačava. Misli kako sutra bezuvjetno mora zubaru. Pun jeze predočuje sebi kako zubar svojim instrumentima od tvrdog metala prilazi zubu, kako može biti strašno ako dodirne živac. Doduše, dat će mu već nešto da ne osjeti bolove potpuno, ali ipak... Nešto bola ipak će osjetiti – već se sad toga grozi. Da, boji se čak i fine igle, koju će mu zabosti u zubno meso i od malog, trenutnog uboda koji donosi oslobođenje od svih drugih bolova. I ribič pilji u kukca koji se trza, kojemu dvostruka kuka viri između krila i misli filozofski kako je ipak na ovom svijetu strašno da miran čovjek mora trpjeti tako grozne bolove. Uopće, zašto čovjeka pogađaju bolesti i sve moguće nevolje? Zašto? Je li pravo da najblaži ljudi moraju tako patiti – je li to možda velika pravda? A zubobolja postaje sve strašnija. Tada on povlači uzicu, istrgne udicu iz tijela kukca, baca životinju koja se trza bilo kamo. Onda namata uzicu, hvata se povremeno za obraz, skuplja sve na kup te uzima posudu s ribama i odlazi kući. Iznenada, kad je stigao kući, zubobolja prolazi. On se veseli ribama, dobrom načinu na koji će ih njegova žena pripremiti. Misleći na ženu,

sjeti se i sina. Malac već dugo želi s njim na pecanje. Sljedeće nedjelje povest će ga sa sobom, djetetu ne škodi upoznati tako lijep sport. I

sljedeće nedjelje otac ribič pokazat će svom sinu kako se stručno crv nabada na udicu.

To je slika ribiča kakvu sam često viđao. Sâm nisam mogao spasiti žrtvu na udici. Uvijek me ispunja jeza kad pomislim da se u čitavoj Europi svakoga dana – posebice svake nedjelje – stotine tisuća ljudi predaju tome sportu kao nedjeljnom zadovoljstvu.

Nisam mogao pronaći zadovoljstva u pripremanju patničkog razapinjućeg umiranja crvima i kukcima. A ljudi koji to čine, dijelom su oni koji inače u životu njeguju fine osjećaje. No je li to dovoljno duboko? Toliko o pecanju, načinu ribolova koji ti vidiš kao lijep sport i "uopće ništa strašno". Sad znaš kako ja na to gledam drugim očima. Čak i kada bih smatrao da pecanje izaziva podnošljiv bol kod riba, patnička smrt crva dostajala bi da nikad ne okusim ribu.

Kažem ti opet: I crv je moj brat, suosjećam s njim.

Vidim tvoj smiješak; pri čitanju ovih redaka tvoje lice poprima nadmoćan izraz i htio bi se usprotiviti: "A što je kad se riba hvata mrežom? Gdje je sada crv, gdje je tu mučna smrt ribe? Jednostavno ih hvataju mrežom, potom zatuku udarcem u glavu. Gdje je tu velika patnja?" čujem kako to izgovaraš, i moram ti odvratiti: "I sada si gledao tek poluotvorenih očiju." Smiješiš se s nevjericom?

Poslušaj kako mi je oduvijek izgledao ribolov mrežom, gledan mojim očima, široko otvorenim od užasa i jeze, nastalim iz suosjećanja.

Ribari izvlače mrežu. Mreže su velike i široke. Potrebna je snaga mnogih snažnih ljudi da bi se mreže izvukle. Snaga raste automatski, raste iz radosti zbog ulova u mreži. Stotine, tisuće riba izvlače iz vode, istresaju iz mreža u nutrinu broda, gdje leže jedne na drugima. Od težine te srebrne svjetlucave uzbibane mase brod tone dublje u vodu. Donje ribe, pritisnute težinom onih nad sobom ne mogu se ili se jedva malo mogu pomaknuti. Gornje ribe udaraju repnim perajama, pomiču ostale peraje, upiru svu svoju snagu da bi, slijedeći instinkt, skočile uvis i možda dosegnule opet spasonosnu vodu.

Smješajući se, ribari pale lulu. Lov je bio dobar! Ponovo odlaze za

kormilo ili uobičajena mjesta. Ako je to veliki brod, svojim mornarskim čizmama gacaju kroz masu riba, gaze mekana riblja tijela, drobeći ih, ranjavajući, ubijajući. Pritom se smiju, šaleći se dok prolaze kroz svoj srebrni plijen. Njihove čizme kao ni njihova srca ne osjećaju ništa, jer je navikom preko njihova srca narasla koža debela, čvrsta i neosjetljiva poput one na njihovim čizmama. Do njih čak ne dopire misao da gaze tijela živih bića, da ih svojim koracima i težinom ranjavaju. No ta sudbina pogađa samo pojedinačne ribe — to se ne događa redovito, pa se na tome nećemo zadržavati. Želimo vidjeti kako je tom mnoštvu, tisućama, desecima tisuća riba.

Čuješ me, kažem: tisuće, deseci tisuća. Svaki bi ti se ribar nasmijao u lice kada bi od njega zahtijevao da ubije to mnoštvo vodenih životinja. Kako bi on to i mogao? Za to ne bi ni bilo mjesta, jer je brod ispunjen gomilom lovine. Zato se ribar zadovoljava time da tu i tamo poneku ribu usmrti udarcem u glavu. On to čini onima koje previše skaču, pokazuju previše energije, a taj čin milosrđa ukazuje samo onima na vrhu, koje bi mogle izvesti skok do vode. Samo poneke od njih ribar ubija, kako bi spriječio da vrijedna lovina pobjegne — samo iz tog praktičnog razloga, a ne da bi prikratio patnje životinja. O, ne! Zašto bi se time gnjavio? Riba umire sama od sebe i nema potrebe za tolikim trudom.

Trzanje ribljih tjelesa polako popušta, više nisu tako divlje i neobuzdane, svakog trena sve više gube snagu, postaju sve slabije. Ne, o njima se više ne treba brinuti, one će umrijeti same od sebe.

Tako misli i postupa ribar. On zna što radi, jer ima iskustvo u svom poslu. A riba?

Riba je istrgnuta iz svojega životnog elementa vode i bačena u zrak, u kojemu je do tada bivala svega po nekoliko sekundi. Ako mi, koji smo u elementu zraka kod kuće, dospijemo u vodu, ako nas ona potpuno okruži i pokrije, davimo se u kratkom vremenu od nekoliko minuta. Ali to je samo dio priče. Većina riba, ponajprije one u našem području, živi izvan vlastitog elementa vrlo dugo: od jednog sata ili dva do pola dana. Kažem: "Živi". No to i nije pravi izraz — riječ suprotna značenja, umiranje, bila bi točnija. Da, riba umire, ne minutama nego satima, groznom smrću, koja pritišće, usporedivom jedino s našim pojmom utapanja. Zamisli da se moraš polagano utopiti — uz sve manje zraka oko tebe, koji ti sve više nedostaje. Sav bi se tvoj život sastojao u tome da se boriš za dah, sve

teže i teže, dok ne nestane posve zraka. Misli na ribe — ili ne — radije otiđi na obalu ili riblju tržnicu i sam pogledaj životinje kako leže na zemlji ili u košari. Tada ćeš moći vidjeti i doživjeti njihovu strašnu smrt, kako polagano postaju sve slabije, kako u smrti gušenjem sve jače otvaraju usta, dok se grčevito ne razjape u mucu polaganog umiranja. Ti koji sebi možeš puno toga predočiti, zamisli da si ta riba i moraš tako umrijeti, tako strašno, svake sekunde, svake minute boreći se za dah! A sekunde samrtne borbe postaju minute, pa dugi, beskonačni sati. Misli na tu patnju...

Svaki put kada prolazim ribljom tržnicom ili pokraj mjesta gdje se koprcaju svjetlucava tijela stanovnika voda, usta iskrivljenih u mucu, kao u velikom samrtničkom krik — svaki put patim s njima, kao da i sam, boreći se za zrak, umirem. U tim trenucima osjećam da sam jedno s ribom, potpuno sjedinjen s bratom iz drugog elementa. Možda se smiješiš. Taj te smiješak ne bi uljepšao. Ali nisam još sve rekao, još ti moram pričati o ribama, koje love na milijune — o haringama. Nitko ih ne ubija. Žive ih istovaruju s brodova, slažu u pripremljene bačve, polažu na sol, i posipaju ih još jednim slojem bijelih kristala, zatim dolazi sljedeći sloj haringa, pa opet sloj soli. Po gipkim, drhtavim tijelima sjajnih krljušti posipaju začim koji nagriza. Po živoj ribi! Te su bačve njihovi ljesovi u koje su žive položene u sol koja peče, grize, ubija.

Milijuni riba tako umiru i milijuni ljudi kasnije ih jedu, a većina ne zna i nikad ne razmišlja kako to jelo nastaje, koji put bola i smrti prolaze. Trebam li nešto dodati toj maloju istinitoj slici? Ali želim ti još pričati. Govorit ću ti o drugim stanovnicima hladnih voda i o završetku koji im čovjek priređuje da bi nakon njihove smrti ugodio svom nepcu i želucu. Mislím sada na ribu čije je podrijetlo, unatoč svim istraživanjima ostalo tajnom, onu, koja je veoma nalik zmiji. Mislím na tajnovitu jegulju. Poslušaj kako se ona priprema. Poznato je da je ona kao i zmije, vrlo otporna. Čini se skoro nemogućim ubiti je — morala bi se odvojiti glava od trupa, ali to bi uništilo njezin dekorativan izgled. Vrlo joj rijetko odrube glavu. Obično je pokušavaju omamiti udarcem u glavu ili bacanjem na pod. Onda joj živoj oderu kožu, to je, molim, uobičajen, kuharski postupak, pa je živu bace u lonac ili na tavu! Poklopac treba dobro vezati ili opteretiti kamenjem ili drugim teretom, jer se jegulja u svojim

mučeničkim bolovima izvija svom snagom, trza, skače, udara u paklenom zatvoru, pokušavajući pobjeći, srušiti ga.

Ponekad se dogodi da jegulja zbací poklopac s lonca te iziđe, onako oderana, polukuhana ili polupečena. Ali ljudska ruka odmah je hvata i vraća u mučilište. Često je to nježna ženska ruka, ruka dobre majke, koja svojoj djeci i supruhu priprema tako ukusan obrok. To je ruka žene koja je možda posve dobrog srca, možda čak vrlo tankočutna, barem za svoje bližnje, koja se lako gane videći ljudsku patnju. Ali za patnju jegulje ona nema osjećaja. Da, ima toga, često imamo dva srca, jedno od mesa i osjećaja, a drugo od kamena i bešćutnosti. Jegulja se priprema baš tako, od pamtivijeka – i majka te majke nije postupala drugačije, kao ni baka.

Dobra se žena veseli da svojim dragima može ponuditi tako slastan obrok; veseli se ne misleći da se to zbiva po cijenu paklenog mučeništva jednog subića, mučeništva većeg no što je podnio ijedan svetac. Takvih je velikih mučenika na stotine tisuća svake godine, no nitko se ne sjeti niti itko prolije suzu za njima. Ili ipak? Da, vidio sam djecu kako plaču, ali ona su još budalasta, ipak samo djeca. Susreo sam i ljude, odrasle osobe s nečim poput suza u očima, kad su gledali jadna stvorenja na tržnici i mislili o tome što je prethodilo. Naravno, ljudi su se tomu smijali... tako dugo dok im se samima nešto slično ne dogodi.

I još mi jedna slika dolazi pred oči: jegulje, žive povezane jedna uz drugu konopcem koji im je provučen kroz škrge. Živučí snop, obješen u kaminu, gdje se tijela svijajući živa dime. Tako nastaje poznata delikatesa – dimljena jegulja.

Kad govorimo o delikatesama, nisu li rakovi i poznati prugovi možda i tvoja omiljela jela? Nije li za tebe praznik svaki put kad ti ih netko ponudi?

Opisat ću ti put rakova i prugova iz vodenih dubina do gozbe za tvoje nepce, što te u velikoj zdjeli čeka na profinjeno postavljenom stolu. Iz hladne vode rak ili prug izvučen je na svjetlo sunca. Obje životinje sretnije su na zraku od riba, stoga što one bez velikih poteškoća mogu živjeti izvan svog vodenog elementa. Ulovljene rakove obično stavljaju u košare ili slično. Često sam vidio kako prugovima otkidaju njihova lijepa duga ticala, jer s njima zauzimaju previše mjesta. Mogu zamisliti kakav to mora biti bol kad im u korijenu čupaju te najosjetljivije organe, u kojima

su najfiniji senzori osjeta. Tako osakaćeni čekaju kupca. Kupac raka ili pruga nosi ga kući s predosjećajem zadovoljstva. Prugovi i rakovi kuhaju se – svatko to zna, jer tek tada dobivaju oni dobro znanu, upravo poslovičnu crvenu boju. Kuhaju ih žive – mislim da je i to općepoznato. A domaćica mi s neusiljenim smiješkom kaže: "Ali nije to ništa, oni se bacaju u kipuću vodu, za vrlo kratko vrijeme su mrtvi. Osim toga oni su životinje niže vrste, s posve primitivnim živčanim sustavom, koji sve to ne osjeća kao što bi, primjerice, osjećao ljudski živčani sustav."

Rakovi i prugovi se kuhaju, to je tako oduvijek, jasno kao jedan puta jedan. Ali ja znam kako izgleda njihova smrt. U mnogim kuharskim knjigama stoji da je najbolje staviti ih u mlaku vodu, opteretiti kamenom, i tako pustiti da polagano kuhaju, kako bi okus bio što bolji.

No ostavimo to po strani. Razmislimo jednom, kad ne bi bilo takvih uputa, ljudi bi rakove bacali u kipuću vodu i tako im priredili naglu smrt. To bi bio korak prema čovječnosti kad bi posuda s kipućom vodom bila usklađena s veličinom životinje. Drugim riječima: prug bi se morao staviti u lonac s velikom količinom kipuće vode kako bismo mu omogućili donekle brzu smrt, ne previše barbarsku.

Uobičajeni način pripreme izgleda posve drugačije. Najčešće se uzima posuda u koju životinja stane. Ali umjesto jednog pruga ili raka najčešće se u vodu baca više njih, jer ima još mjesta. Ali kako su te životinje same hladne i pokrivene debelom ljuskom, svojom masom ohlade trenutačno malu količinu kipuće vode, tako da vrela voda postane topla. U toj vodi sada pužu izbezumljene životinje, naviknute na hladnu, čak ledenohladnu vodu. Pokušavaju pobjeći, ali uzalud. Poklopac je pritisnut na lonac, očajni penjači prije toga nemilosrdno su gurnuti natrag. Poklopac se čvrsto vezuje ili opterećuje kamenjem. Za to vrijeme vatra gori i pali pod loncem, voda postaje sve vrelija, pari se i polako bliži vrelištu – ah! Vrlo polako. A u toj rastućoj vrućini životinje su zatvorene, bez ikakva izgleda za spas, izložene neprestano sve većem bolu. Čak i kad voda zakipi, to još nije smrt; oni se puni patnje još jedno vrijeme moraju kuhati u pari.

"Dakako da rakove i prugove treba dobro pariti", kaže šef kuhinje. "Žive dobro kuhati", trebao bi reći. Ja međutim pomišljam na strašno doba inkvizicije i na to da to vrijeme još traje, da ljudi u kipuću vodu bacaju druga bića, koja su nam bespomoćna dospjela u ruke. I s užasom

postajem svjestan da to čine obrazovani, tankočutni, niti primitivni barbari niti divljaci, a ipak – primitivci, civilizirani primitivci, primitivni tzv. kulturni ljudi, zapadnjaci preplavljeni lijepim mislima i riječima koji nasmiješena lica čine užasna zlodjela, ne stoga što moraju, nego jer to žele. Imaju sposobnosti prosuditi ono što čine, ali ne žele razmišljati, jer bi to omelo njihovo uživanje.

"Ne biste vjerovali kako mi je žao svaki put kad bacim pruga u kipuću vodu, kad on tada pokušava ispuzati i ja ga opet moram gurnuti natrag. Ali mi tako rado jedemo prugove. A kako bismo ih inače trebali pripremati?" To mi je jednom rekla njemačka barunica koja je rado jela prugove, ali nije mogla gledati kako kočijaš udara konja ili kako gonič zlostavlja svog magarca. U tim bi prigodama uvijek pobjesnila. Zbog ptičice slomljene noge, prolijevala je suze.

Lijepo je biti osjećajan i član društva za zaštitu životinja; to obvezuje, ali ne tako da bismo svoju ljubav prema životinjama proširili i na one "jestive". Što vrijedi takva ljubav prema životinjama? Postoji li ona uopće? Ja međutim znam da prugovi, te nijeme životinje, kad se živi kuhaju, u svojoj mucu ispuštaju glasove. To je jezivo, kuhar i domaćica za to stručno i poetično kažu: "Prugovi pjevaju..."

Je li ti to dovoljno? Trebam li ti još što reći? Ne, vjerujem da ćeš sada shvatiti da ne mogu jesti ribe i druge vodene životinje. Izdao bih sebe da to učinim.

Prijatelju!

Očekivao sam prigovor jer sam za svoj prikaz odabrao životinje koje žive u drugom elementu te one možda veoma pate zato što su druga vrsta, a mi im i ne želeći možda pripremamo strašnu smrt svojim posve drugačijim sredstvima. U ovo "ne želeći" ne vjerujem, već bi bliže istini bilo "ne promišljajući pravo ili ne želeći promišljati".

Dobro, dakle, ti vjeruješ da je smrt drugih, toplokrvnih životinja koje žive u našim uvjetima na zemlji, a ne u vodi, drugačija, gotovo bezbolna, da je one i ne primijete ili je jedva osjete? Razumije se, ne njihova prirodna smrt, nego ona koju im mi određujemo – klanje. Ponajprije ću ti reći što o tome kao čovjek osjećam i mislim, a onda ću ti tek ispričati o onomu što znam o njihovu umiranju, o ubijanju i klanju.

Vrlo dobro razumijem čovjeka koji obitava u prirodi, brani svoj život i bori se za svakidašnju hranu, što ga u određenom stupnju čini divljim. Njegovi su mi postupci sami po sebi razumljivi jer proizlaze iz prirodnih datosti koje vladaju oko njega – iz zakona divljine. Šulja se, kao što čine velike zvijeri, skriva se od opasnosti, u skrovištu kako se i one skrivaju. Mora strahovati da će postati plijenom, a tamo gdje je on jači, slabiji će drhtati da ne postane njegovim. Vreba na divljač, kao što velika zvijer vreba na njega. Postupa poput svih oko njega, on, dio svih, možda najinteligentniji i zato najopasniji dio. To je ono što ga čini zastrašujućim kraljem divljine. Ali u svemu tome postoji jedna lijepa velika ravnoteža – njemu kao svakom drugom biću moguće je pobjeći.

Može u divljini živjeti godinama, desetljećima, dok ne postane plijenom drugih. Sav njegov instinkt, intuicija, inteligencija, svaka žilica njegova tijela rade na tome – preživjeti, izbjeći opasnosti. I uspijeva mu sada, danas, sutra – tko zna, tko može reći koliko dugo? U punom zamahu uživa u životu, slobodi, prirodi, uživa čak i u naporima i borbi s opasnosti. Umre li, umire kao slobodno biće – možda usmrćen, rastrgan od moćne divlje zvijeri, ali sve vrijeme do tada bio je slobodan, živio je krasnim životom, čak i strašna smrt koja ga čeka, njemu je bliska – cijelog života bila mu je pred očima. To je ono od čega je vješto bježao, što je obilazio, izigravao, ono zbog čega je svoje mišiće i tetive, svoju inteligenciju

naprezao do krajnosti. Dugo je bio majstor te ozbiljne igre, a sada je konačno poražen.

Ono što vrijedi za njega, u istoj mjeri vrijedi i za proganjanu životinju. Gazela, srna, divlje govedo, čak i zec, žive po istim zakonima kao i on, iako sami ne ubijaju da bi živjele. Čovjekov se plijen isto veseli lijepom i slobodnom životu u prirodi. Živi punu snagu svoga tijela, nagona i inteligencije, s ciljem da može sada, i opet i ponovno pobjeći. Katkad uspije preživjeti, katkad mu se ne pruža ta mogućnost. I sva su bića, pa i čovjek, manje ili više majstori te ozbiljne igre. Što bolje vladaju tom mogućnošću, tim češće osvajaju život ponovo. Tako slobodni uživaju u danima, tjednima, mjesecima i godinama svoga postojanja... Kada dođe smrt, za njih je ona stara poznanica pred kojom se uvijek bježalo, kojoj se često gledalo u oči te koja ni u času konačna susreta nije dobrodošla, ali je uvijek neočekivana.

Kraljevski slobodan život koji imaju i čovjek i njegov plijen, završava dramatično, ali bilo je lijepo i vrijedno življenja i čovjek ga je sâm mogao produbiti, mogao je uvijek iznova biti pobjednik u toj igri.

Sve je to kružni tijek jedne lijepe zakonitosti. Priroda je pravedna, ona uravnotežuje, često milostivo već unaprijed plaća za rane koje nas pogađaju poslije. I ona je istinita, ne skriva svoje okrutnosti niti opasnosti. Ona igra otvorenim kartama i biće joj vjeruje – unatoč svemu, unatoč nevolji i okrutnosti, jer prava istina svemu oduzima trnje. Vidiš dakle: razumijem čovjeka divljine, trudim se razumjeti čovjeka kao lovca. Gledam ga kao nešto prirodno dano, nešto što i danas živi u prirodi, poput našeg pretka otprije tisuće godina. Rekao sam lovac, ali time nisam mislio na čovjeka koji nedjeljom glatko izbrijan, dobro odjeven i naoružan puškom u pratnji pasa odlazi u šumu, u "lov". To je čovjek koji za sebe vjeruje da je kulturni, zauzima u društvu visok položaj, načitan je i učen, općepoznat kao "čovječan".

Taj čovjek ide šumom, voli prirodu i divi joj se, ona ga privlači. On je doista iskreno voli. Oduševljeno uživa u svemu: u bisernoj rosi, zelenilu lišća, svjetlu što prodire kroz krošnje drveća, pjesmi ptica. Zanesen osluškuje glasanje životinja, veseli se svemu. Ali on bi se sramio kad bi samo zbog tih osjećaja odlazio u šumu. Ne, on je "čovjek"! I on mora imati cilj. Nije li lov opjevan kao stara i plemenita tradicija? I taj čovjek, koji voli sve, cijelu prirodu oko sebe, koji osjeća njezin sklad i trebao bi načiniti samo jedan korak da se s njome potpuno sjedini, organizira potjeru, ranjavanja, patnju i smrt. Umjesto da voli, on ubija ono što bi trebao voljeti, razarajući time vlastiti raj.

Tog "lovca", dakle, to nesretno biće koje samo sebe stavlja izvan prirodnih zakona, jer je ono što čini u najdubljoj osnovi neprirodno, uopće ne poštujem. On, kulturan čovjek, svojevolumeno napušta visine što su dosegnute radom i znojem predaka vodile od divljine do hrama mira, žrtvuje njemu zaviještano naslijeđe nižim nagonima, onima što su mu preostali od divljih životinja. Ne više u krugu prirodnih nužnosti kakve su nekada djelovale, organizira potjeru, ranjavanje i mučnu smrt i pretvara to u svoje zadovoljstvo i užitak. Kakav žalostan pad! Što je čovjek civiliziraniji, učeniji i neovisniji, više ga žalim gledajući kako se udaljuje od cilja primjerenoga njemu i ostalim ljudima: od sreće i sklada.

Začudno je također, kako često takve lovce pogodi žalosna sudbina koja ih ranjava onako kako su oni sami ranjavali. To je ruka koja bi im htjela pokazati put k njima samima, pokazati im što znači biti ranjen i trpjeti. Ali to samo malobrojni razumiju.

Toliko o razlozima prehrane životinjama, o ubijanju lovom u divljini, ubijanju iz nužde, izopačenosti nedjeljnog lovca. Rekao sam što o tome ja mislim. A ti promisli sâm.

Ono što ovdje rekoh nije možda ono što si očekivao, ali to je samo uvod onomu što slijedi, kamen temeljac na kojemu počiva ustrojstvo naše prehrane životinjama. Običaj lovaca, lov, bio je prvi način — kako rekoh — kamen temeljac.

Neću dužiti jer znam da nestrpljivo čekaš što ću reći o drugim životinjama, čijim se mesom čovjek pretežito hrani — mesom koje je, barem u našim krajevima, postalo delikatesa.

Govorit ću ti dakle o govedu, jednoj od najvećih životinja za klanje.

Naziv "životinja za klanje" sročili smo mi ljudi, kao da je to posebna vrsta ili obilježje bića da budu zaklana.

Ima okruženja u kojima goveda žive slobodna na livadi, barem u dijelu godine, onomu ljepšemu. To su sretnici među njima. Oni žive u prirodi, u više ili manje ograničenu prostoru livade, uživaju u svježim, sočnim biljkama i travi, vide sunce, mjesec i zvijezde, udišu čist zrak polja i bregova, uživaju u romonu kiše, toplini sunca, u okrjepljujućemu mirovanju u mirnoj prirodi, na zelenom travnjaku. Njihov život protječe lijepo, čak zbrinuto. Ne može ih zateći nikakva nezgoda, čovjek sâm nastoji zaštititi ih. Krave daju višak svog mlijeka mirno preživavajući, okružene umirujućom veličinom prirode. Da, to su najsretniji među njima. Oni tako žive danima, tjednima, mjesecima, često godinama.

O, kako na takvoj sudbini goveda mora zavidjeti jedna stajska krava! Jer ima mnogo sredina gdje goveda ugledaju svjetlo dana u staji, najčešće nisku skućenu prostoru u koji prodire tek malo svježeg zraka, u prostoru koji nije mnogo veći od onoga što čovjeku treba za posljednji počinak – od lijesa.

Dakle, mjesto gdje drže životinju nešto je šire i duže od nje same – tek neznatno. Govedo se tu ne može okrenuti oko sebe. Ako i može u odnosu na prostor, nešto se drugo ispriječi: lanac. Jer krava, ili tele, vezana je glavom za gredu ili kamen – na valov. Ta okovanost dopušta životinji stupiti tek korak unatrag kako bi, kad se umori, legla i spavala. Legla na što? Na stelju od suha lišća ili slame. Na tom se može odmarati. Ako se skrbnik ne brine i ne obnavlja stelju dostatno često da bude ugodan ležaj, jadna je životinja prisiljena ležati u vlastitoj nečistoći. A tako je često – slamu ostavljaju da se dugo prožima nečistoćom kako bi dobili gnojivo što bolje kakvoće. Ipak, dobar skrbnik životinja ne postupa tako, nego odstranjuje i sakuplja nečistoću.

Govedo tako živi u zagušljivu konačištu u kojemu je ljeti često nepodnošljivo sparno. Počinje jutro. Životinjama čiste krzno kako bi spriječili razvoj gamadi i kožnih bolesti. To je dobročinstvo. U jasje stavljaju sijeno ili svježiju travu, u valov mekinje ili vodu. Tada dolazi dug, predug dan. Moguće je činiti samo troje: jesti, stajati, ležati. A tele rođeno u štali raste među tim tmurnim zidovima, u prostoru usku poput groba – dane,

tjedne, mjesece... Njegova majka krava isto je tako odrastala. Nikad nije vidjela livadu niti uživala u sreći slobodna koraćanja pašnjakom, nikad iskusila olakšanje okrećući se slobodno oko sebe.

Gotovo neprimjetno tako prolaze godišnja doba, njihove mijene, nepoznat i neuživan ostaje sunčev sjaj i kiša. Samo se smrdljiv zrak mijenja, a nozdrve žudno udišu ono što dašak zraka donese izvana, mirise sijena i trave koji životinjsku dušu pune slutnjom nečega čudesnoga, što mora postojati u daljini gdje raste mirisno bilje.

Lanac vezuje za zatvor. Preostaje samo jedno: nijema prepuštenost i – snovi? Mogu li goveda sanjati o livadi, šumi, poljima i brdima koja ne poznaju? Jednom u godini lanac se odvezuje. Krava nesigurnim korakom, gonjena udarcima tapka i izlazi u strahu na dvorište. Sunce sja gotovo bolno za oči. To nije pašnjak, nego strana, nepoznata okolina. Tu su kućni zidovi, sjenik, možda kakvo stablo. Ali sve to krava dobro i ne vidi i ne razumije jer je uzbuđena čudnim događanjem, promjenom mjesta što je čini nesigurnom, plašljivom, jer je napustila uobičajeno. Tu stoji drugo govedo, daščući, bik u punoj snazi. Ona ga ne poznaje, boji ga se, ne zna tko je, ne može nijednom onjušiti njegovu dlaku, a u dahtanju naslućuje njegovu surovost.

Kravu drže – bika puštaju da svom snagom skoči na nju. Ona se trza, pobjegla bi, izmaknula se. S jedne je strane drže, udaraju, s druge se na nju svom silinom nagona za parenjem baca punokrvni bik.

Borba je kratka. Nasilje pobjeđuje. Krava se predaje i konačno u njoj niče radost tkanja vrste te ono što bijaše gorko postaje slatko.

Čim je onaj, glasno daščući, otišao, a da ga pravo nije ni vidjela, odvode je natrag u štalu, vezuju lancem, na tijesno mjesto. Tek kad opet

protekne godina dana, izvest će je ponovno na isti način. Čitavo vrijeme živi ona u svomu turobnu, tijesnu zatvoru jedući, ležeći, trgajući se na lancu. Ne oslobađaju je čak ni kad u bolovima rađa.

Kad se tele porodi i legne uz nju, rodilja ga iscrpljena, ali sretna liže.

U njezin je život stupio netko nov, u njezinoj se životinjskoj duši probudio nadahnjujući osjećaj. Zatvorenicu više nije sama — ima dijete, a s njime i blaženstvo majčinstva.

Ali sreća neće dugo trajati. Čim njezino mladunče počne samostalno uzimati hranu i može biti bez majčina mlijeka, oduzimaju joj ga, vezuju u drugi kut staje, na mjesto gdje ga majka možda nikad više neće vidjeti.

Jecajući na svoj način, krava doziva svoje dijete. Ljudi, koji toliko govore o majčinskoj ljubavi, pišu i čitaju, koji su tom osjećaju stavili aureolu uzvišenosti, slušaju plač, očajničke krikove krave, preklinjanje, ali ne uslišavaju ih. Oni su potreseni i prolijevaju suze kad ljudskoj majci oduzmu dijete, ali misle da krava ne može plakati jer oni ne vide njezine suze. Smatraju da ne bi mogla moliti za svoje dijete i dozivati ga, očajnički preklinjući. Oni prema načinu glasanja životinje doduše čuju da se u njoj zbiva nešto poput onoga u ljudskoj majci. Ali kako to i ne žele razumjeti, kažu jednostavno da krava ne može govoriti. Ne žele razumjeti jer bi inače morali uslišati njezine vapaje, što bi bilo nezgodno.

Naime, mnogo je praktičnije i korisnije odvojiti majku od djeteta jer to donosi mnoge prednosti: ukusno mlijeko, zapravo prirodno jelo kravljeg djeteta. A umjesto djeteta otrgnuta od njezina krila, umjesto voljenog bića koje je obasjalo i dijelilo njezinu samoću, sada svakodnevno dolazi čovjek i muze je, izvlači iz vimena hranu njezina potomka. Na kraju postaje za to zahvalna jer bi joj inače vime puno mlijeka prouzročilo samo bol.

I sve je opet kao što je uvijek bilo: lanac, valov, jaslje; stajanje, ležanje, a sad je još i muzu. Zagušljiv zrak uokolo, zidovi, tek nešto svjetla kroz mutne male prozore. Ona ostaje okovana zatočenica, jadicu iz čije patnje drugi izvlače korist. Jer to je uvijek tako: jadni i bijedni moraju najviše dati.

Jesu li joj darovani snovi o mirisu sijena, o prošlom doživljaju s bikom, snovi i sjećanja na majčinsku sreću i njezino dijete? Nadam se.

Tako prolaze godine, mnoge duge godine, jedna poput druge, šest, osam, deset, dok ne postane stara i koščata, dok iz zatočeničine utrobe

ne prestanu dolaziti djeca i izvor mlijeka ne presahne. Tada... ali o tome poslije.

Govorio sam o govedu s pašnjaka i govedu iz štale, o tome kako provode život. Sada želim govoriti o njihovom umiranju i smrti koju je čovjek za njih smislio i odredio još prije njihova rođenja.

Goveda s pašnjaka iznenada hvataju i odvođe nekamo. Tu su mlade životinje što tek pola godine uživaju na pašnjaku, ali i one koje su tu već godinu ili dvije. Među njima je i krava oko koje skakuće njezino tele, koja ne daje dostatno mlijeka, sestra one krave iz staje. Razdvajaju kravu od teleta. Mladunče žalosno doziva majku, a ona očajno muče za njim. Ipak je radnik svojim debelim i tvrdim drvenim štapom neumoljivo tjera naprijed. Što se ona više opire, to bezdušnije i češće padaju udarci. Nju poput ostalih goveda vezuju za glavu i vode na konopcu dok udarci padaju po njima. Goniči misle da moraju tako postupati, da nema drugog sredstva kojim bi se gospodarilo velikim životinjama. Udarci pogađaju najosjetljivija čovjeku poznata mjesta: glavu, mekani nos. Nastaje prava borba. Volja i nagon životinje kazuju: natrag prema sigurnosti pašnjaka! Namjera goniča je, međutim: naprijed određenim putem. Dvije oprečne težnje međusobno se bore, a pobjeđuje ipak nadmoćna čovjekova inteligencija povezana s brutalnošću kojom stremi k cilju.

A put je dug.

Životinjama s pašnjaka i onima iz staja događa se isto – strah, bol, rastanak, patnja, isti su. Oni čiji su životi do tog časa bili tako različiti, susreću se na putu koji vodi u smrt. To može biti vrlo kratak, ali i dugačak put seoskom cestom, na kraju kojega najčešće čeka stočni vagon nekog teretnog vlaka.

Kažeš: "Konačno! Sad je mučno putovanje završeno, u vagonu umorno govedo nalazi mjesto mira, udarci ga više ne pogađaju, nitko ga ne tjera jer je došlo do cilja." Slijed tvojih misli je ispravan, dosljedan, ali ipak je drugačije. Put, težak put bola kojim govedo više ne korača, nego ga njime voze, put je gladi i žeđi. Razrogačenih očiju pitaš: "Kako to – gladi? Govedo će već opskrbiti sijenom, u svakom vlaku i teretnom prometu postoji takva briga i strogo se provodi."

Imaš pravo, ali to posve ovisi o čovjeku koji organizira otpremu. On za to mora izdati nalog jer bi trebao biti skrbnik životinje dužan platiti

njezino zbrinjavanje ili se sam za to pobrinuti. Ali kupac stoke izdaje taj nalog malokad ili nikad. Dat će ga većinom kad je riječ o vrlo dugu putu, na kojem bi stoka stigla na odredište izgladnjela. U suprotnome, on pratećem osoblju daje uputu da izostave svako hranjenje jer je čovjek o kojemu govorimo, mesar ili kupac. Za obojicu je prijevoz samo međufaza. Pred očima im je neprestano cilj: klaonica – već vide životinje ubijene, razrezanih tijela, vide kako ih kolju, a iz otvorenih tijela što se puše, vade crijeva. Što su crijeva praznija, čistija su i zahtijevaju manje posla. Pun želudac znači i puna crijeva. Ne, crijeva moraju biti što praznija! Pritom je poželjno da je i želudac što prazniji. Drugim riječima to znači: životinje se ne smiju hraniti. I tako one ne dobivaju hranu.

Teretni vlak vozi razmjerno sporo, tako da životinje ne stižu na cilj brzo. Često putuju jedan, dva, tri i više dana bez hrane. Do tri dana gladovanja nije štetno, još nema opasnosti da govedo umre. Konačno, može se riskirati i jedan do dva dana dulje. Kad životinji "ne nedostaje previše mesa", znači da nije mršava. Tele bi naravno umrlo. Samo bez rizika!

Tako razmišlja čovjek kojemu životinje pripadaju i koji ih šalje na klanje. Napajanju se najčešće ne protivi, ali zbog nemarnosti ili lijenosti to se ipak često propušta. Svatko od nas zna kakva patnja može biti žed. Što može osjećati ustrašena životinja, koja konačno u polumraku vagona nađe malo mira, nakon straha, udaraca i mnoštva nepoznatih novih dojmova? Isprva će joj dobro doći taj mir i samoća, bez nazočnosti čovjeka koji znači opasnost i strah.

Ali tada?

Govedo iz staje zna kada je vrijeme hranjenja, njegov želudac je poput sata. Govedu s pašnjaka bolno nedostaje mirisna trava, koju je uzimalo kada bi poželjelo ili kada bi osjetilo glad. U svemu novome i

neobičnome glad se u početku gubi. Tako prolaze sati, pola dana, čitav dan, noć. U svakom satu glad je tu, raste i dovodi do očaja.

Životinje najprije zovu, mole, traže, a zatim i viču u pomoć. Nikoga nema da im pomogne. Pod njima se kotrljaju kotači, svaki glas ostaje bez odgovora, kao da ga nije ni bilo. Nastupa slabost, malaksalost, smrtni strah.

Ipak, kada se već čini da nema nade (jer znam da se životinje mogu nadati), vlak usporava i zaustavlja se. Vrata se otvaraju i zasljepljujuće, zlatnožuto svjetlo prodire unutra. Gruba ruka odvezuje konopac, nemilosrdna, tvrda batina udara, tjera. Ali što to znači u usporedbi s činjenicom da su se vrata otvorila, a kroz njih zatočenici koračaju kao u novi život, novu sreću? Glad je ipak djelovala na tijelo. Prvi mučni koraci uspijevaju, potom hod tetura. Jedno je govedo pokleklo i snažan udarac tjera ga da se podigne.

"Dobro ispražnjeno", stručno priznaje goničev pomoćnik. "No, već ćemo ih uspjeti dopremiti tih nekoliko kilometara do tamo." Životinje teturajući teškim korakom idu naprijed.

Govedo poklekne, potom još jedno. Od časa do časa postaje sve teže udarcima podizati posrnule. Jedno govedo ne može se više podignuti. To je najslabija životinja u skupini. Goniči se uzalud trude. Ipak, oni to znaju jer stalno se ponavlja pa imaju za to svoje noževe. Kad podbace najžešći udarci, udaranje nogom i uvrtnje repa, znaju oni još toga što se može učiniti. Naravno, to su tajne zanata, ne smije se otkriti, osim kolegama. Kad bi to znali drugi ljudi, počeli bi govoriti o zlostavljanju životinja, a kad bi oni sami, jednom trebali dopremiti do klaonice stoku koja se uporno ruši, već bi vidjeli! Što se drugo može? Životinja se ipak ne smije ostaviti ležati.

Stižu na cilj. U klaonicu. Izdaleka se čuje urlikanje goveda, glasno — onih na otvorenom i prigušeno onih u stajama. To nije usklik koji radosno pozdravlja dan ili hranu u punom valovu. Takvi su povici u klaonici rijetki. To su zvukovi straha i očaja, pomiješani s krikovima gladi.

Gonjeno stado osluškuje, preplašeno prelazeći prag klaonice.

Životinje imaju vrlo profinjen instinkt, a u trenutku opasnosti on je puno oštrije nego inače, primaju signale koje čovjek već odavna nije u stanju primiti. Još samo ponekad javlja se ono što zovemo slutnjom, što naše unutarnje poimanje upućuje na uznemirujuća buduća događanja,

poput nagrizajućeg dima, upozorava na blizinu vatre.

Govedo prestrašeno širi nosnice, njuši krv i posljednjom preostalom snagom želi pobjeći. Prekasno! Iscrpljenost i čovjek su jači. Posvuda se širi isparavanje krvi, ore se očajnički krici i miješaju se međusobno.

Put kojim su stigli završen je, prvi i drugi put, ali treći i najteži još im predstoji. On je najkraći jer je to put u smrt. Ostali događaji bili su samo predvorja kojima su prohodali i proteturali.

Na žarkom suncu ili ljutoj zimskoj hladnoći govedo dugo čeka u kutu dvorišta klaonice, sluteći i strahujući. Tada ga uvode u kuću smrti. Opiranje ne pomaže. Zadah krvi se svakim korakom sve više uvlači u nosnice, mučan zadah otvorenih toplih tjelesa, koji je strašniji od reske hladnoće, prodorniji od žarećeg sunca. Zgrušana se krv lijepi na podlogu, krv je posvuda po podu, pokriva ga i čini klizavim dovodeći čovjeka i životinju u opasnost da se poskliznu i padnu. Široko i ustrašeno razrogačene su oči goveda, nosnice nadute od jeze. Vidi rasporena tijela iz kojih zaposlene ljudske ruke prekrivene krvlju rujući izvlače iznutrice.

Tada primjećuje golemog bika koji tamo stoji tresući se, vidi kako pogođen teškim udarcem pada poput drveta koje obara drvosječa. Pad je potmuo i težak. Iz otvorene žile teče krv široko poput mlaza vode — crveni izvor koji se puši. Ogromno tijelo životinje još se trza.

Tada ruke poprskane krvlju hvataju novopridošlo govedo povlačeći ga da učini posljednji korak, korak u smrt. Prigušen jezom, zamire glas životinje, samo razrogačene oči kriče, vrište užasnuto, upomoć, vape za milošću. No tada se i te oči pune straha zatvaraju. Tama obuhvaća biće osuđeno na smrt.

Nozdrve užasnutih životinja tjeskobno dršću. Udarac pada, taj posljednji i zato vjerojatno najmilosrdniji koji su u životu primile.

Put je završen, cilj dostignut. Gusta tama spušta se nad našu braću životinje, ista tama koja će se jednom spustiti i nad nas. Ili to nije tama? Nije li to možda tako neizmjereno široko more svjetla da ga naše slabe, zaslijepljene oči ne mogu razaznati te tako najsvjetlije vide kao najtamnije?

Doveo sam te do kraja puta i znam da si ga vidio, išli smo zajedno. Mislim da se ovom pismu nema što dodati; sve što bih ti još mogao reći čut ćeš u sebi samome.

Prijatelju!

Kako su ljudi i mogli drugačije odgovoriti? Čujem ih kako govore o svrshodnosti, uporabljivosti i neprijepornosti postupaka u klaonicama. Možda su te čak u to i uvjerali. Tvoje pismo daje to osjetiti. Da, ako se pođe samo od nužnosti, mogli bismo im u ponečemu dati za pravo. No, postoji li takva potreba? O tom bi se moglo raspravljati. Možda ona postoji za one koji još nisu postali "pojedinci".

Ali ja ne govorim njima – pišem ova pisma tebi, pojedincu, probuđenoj individui, svjesnoj sebe, koja se izvana i iznutra osjeća odgovornom za svoja djela.

Može li u takvu svjesnu čovjeku postojati potreba za klanjem? Ako postoji, onda on mora imati hrabrosti to činiti vlastitim rukama, jer posve je bijedan kukavičluk plaćati druge da obave krvav posao kojega se sami plašimo. Daju nekoliko novčića, a zauzvrat uzimaju željeni dio ubijenoga, ako je moguće, već tako obrađen da više ne podsjeća na ono što je bilo, na životinju, ubijanje, krv.

Mislim pritom na Lava Tolstoja i priču koja se o njemu pripovijeda.

Njegova ga je teta htjela posjetiti, ali put je bio dalek, a i pribijavala se njegove poznate bezmesne kuhinje. Ona je inače voljela jesti meso pijetla. Pismom je Tolstoja obavijestila o svojim nedoumicama. On joj je odgovorio neka mirno dođe, a na stolu će naći sve što želi, pa i pijetlove. Teta je doputovala.

Pri posluživanju prvog jela uz tetin je tanjur bio i nož za klanje, a za nogu njezina stolca bio je privezan raskošan pijetao.

"Draga teto, moraš ga samo zaklati, a onda ćemo ti ga rado pripremiti kako najbolje znamo", rekao je Lav Tolstoj, smiješeći se prijateljski. Naime, on je dobro poznao ljudsko srce, prije svega ono svoje tete, koja je s jedne strane bila preslaba da ubije životinju, a s druge isto tako

preslaba da odoli iskušenju poslastice. Mesojetka je pogledala živa pijetla, bacila pogled na veliki koljački nož i shvatila da bi za vlastiti užitak trebala učiniti nešto strašno, uviđajući istodobno da je do tada tražila od drugih da za nju obave tu grozotu. Priča se da ona više nikada nije jela meso.

Ona je bila jedan poluprobudjen čovjek, kojem je dostajao grublji ili blaži povod da se probudi do kraja, do potpune jasnoće u prosudbi vlastitih postupaka.

Ali pogledaj što bez razmišljanja čine ostali, neprobudjeni, pa reci možeš li još tako postupati. Mi ljudi, spremni smo na sva djela i nedjela; u našem je htijenju jednako moguće sve zlo i dobro. Ipak, ponešto smo prerasli. Stoga sam te pitao jesi li još za to sposoban, jer jednom si možda bio.

Gledaj, tamo skakuće mlado janje, mladi kozlič; bijeli, nedužni, puni povjerenja skaču cvjetnim livadama obasjanima suncem. A čovjek koji sve to osjeća i uživa hvata nož i reže životinji grkljan. Možda ga to čak malo i zaboli, mali ubod u njegov osjećaj, ali on ne dopušta da se taj osjećaj razvije. Kako on postupa, tako mora biti — to je običaj od davnine. Sutra je praznik, a slavi se uvijek uz meso mladih, nježnih janjaca.

On pere ruke od krvi i misli na praznik: Uskrs — praznik ljubavi.

Nije li žalosno što je jednom prije dvije tisuće godina jedno ljudsko janje zaklano zbog svoje vjere i blagosti? Nije li žalosno što čovječanstvu nije dostatan jedan takav strašan događaj, nego se on svake godine u vrijeme Uskrsa ponavlja na milijunima janjadi.

Kažeš da je to iznimka, da ljudi nisu tako zli kako ih ja vidim. Pokazat ću ti druge životinje koje čovjek svojom brigom i prividnom ljubavlju obmanjuje da bi ih sigurno zadržao u mreži smrti koju im je namijenio.

Pogledaj golubicu kojoj nježno tepaju. Koliko se dirljivoga i lijepoga o njoj kaže; opjevana je kao simbol mira! Ipak u stvarnosti je ona danas razonoda, ukras, a sutra — poslastica. Vjeruješ li sada u čovjekovu plemenitost? Zaklati golubicu je poput čina monstruma, no u našoj svakodnevnicu to je posve običan događaj o kojemu nitko ne govori, jedva netko razmišlja. Tako su malo usklađeni osjećaji i djela čovjekova, čuješ li kako slatko i umiljato zvuči glas hraniteljice kad kokama i drugoj peradi baca zlatna zrna? Gledaj kako upravo tom istom rukom hvata vrat životinje, davi je

kao što je već stotine udavila. Ne vjerujem toj ruci koja je upravo gladila kunića, a u kuhinji je već pripremila i naoštrila nož, za njega ili drugoga, možda masnijega. Da, bojim se tih ruku. Ne bi li mogle biti sposobne za isto djelo prema čovjeku?

Odmahuješ glavom. Ali kažem ti, mnoge od tih ruku isto bi tako zgrabile vrat čovjekov kao i kokošji, isto bi ga tako ubile. I kao što zakolju kunića kad je dostatno tust, tako bi te iste ruke smaknule i čovjeka kad bi korist od njegove smrti bila dostatno velika, kada bi se isplatila.

Ti kažeš ne, ja kažem da! Jer, sve počinje od maloga, sve se uči od maloga... pa i ubijanje. Znam: ista bi ruka bila spremna. Ono što ih tako čvrsto drži, što se samo neki ohrabre pomaknuti, to je zakon. Odstrani li se taj zakon, primjerice u ratu, kako li se samo okrvave ljudskom krvlju. To uopće nije tako teško, ta čovjek je učio... na malome...

Ispričat ću ti zgodu koja se dogodila u malomu francuskom mjestu, a doživio ju je jedan od mojih najboljih poznanika. Uličicom je trčalo dijete, djevojčica od kojih pet godina. Potpuno oduzeta od straha i užasa, uzdignutih ruku očajno i zapomažući vikala je: "Moja mama je ubojica! Moja mama je ubojica!"

Gonjeno furijama strašnog saznanja, dijete je trčalo selom, ne znajući gdje bi se skrilo od takva užasa.

U selu je nastao metež.

Što se zbilo? Pošli su vidjeti. Ali tada... tada su se svi vratili vedrih lica, glasno se smijući. Kod djevojčičine majke Katarine bilo je sve u redu. Dijete, ludica, posve je nepotrebno vikala. A zgodna je zapravo bila zabavna. Majka, Katarina, samo je priklala Klarina najdražeg patka, Jeana. Klara će se već smiriti.

Svi su se vedro vratili svojim dužnostima.

A dijete? Je li njegova duša smiješeći se našla put do starog mjesta? Hoće li prema majci osjećati isto što i prije?

Vjerujem da mnogi roditelji ne ubijaju samo patke i kuniće, mnogi u duši svoje djece ubijaju najplemenitiji, najnježniji i najvažniji dio, već vrlo rano ubijaju najljepše i mirotvorno pravilo: "Ne ubij!"

Kad na to mislim, vidim pred sobom sva nedjela čovječanstva, grijeha počinjene nad životinjama, strahote od kojih su neke stare kao čovječanstvo.

I mislim pritom na životinju koja se, koliko može, pere i drži čistom – na svinju. Govorim o stajskoj svinji, ne o njezinoj braći u drugim zemljama, koja žive u krdu na pašnjaku.

Kakav obrat pojmova je čovjek tu proizveo. Od čiste životinje nastao je pojam najnečistijeg stvorenja.

Da bi utovio svinju, čovjek ju je stjerao u malen prostor u kojem se jedva može kretati. Prisiljena je ležati u vlastitoj nečistoći. Po naravi je ta životinja inače tako čista da, ako ima dostatno prostora, uvijek obavlja nuždu na istom mjestu, u istom kutu, ne onečišćujući okolinu ili svoj ležaj. A čovjek koji joj nameće nečistoću i nered čini i nasilje uvodeći pogrdni pojam "svinja". I kaže: "Gledajte kako je nečista, kako se valja u vlastitu izmetu!" Činjenice mu daju za pravo – ono što se kratkovidnim očima takvim čini. Tako je od svinje postao pojam svega nečistoga. A uzroci? Njih je stvorio čovjek i zapravo je on taj koji bi morao postati pojam nečistoće.

Možda tako i jest u životinja, tko zna? Možda je "čovjek" u njih jednako pogrdna riječ kao u nas "životinja".

Ali umiri se (osjećam da postaješ uzrujan), ne misli da ljudi tako postupaju samo prema bezazlenim četveronošcima. Vjeruj mi, istu metodu primjenjuju i međusobno jedan protiv drugoga.

Pogledaj kako ljudska pohlepa grabi sve. Ne samo da želi meso životinja kao hranu i njihovo krzno za odjeću nego čovjek žudi i za sjajem. Ubija stvorenja šarena, meka krzna, svjetlucava perja, ne iz nužde, ne, već radi ukrasa. I ide tako daleko da zbog kože uzgaja životinje koje inače izbjegava, primjerice krokodila. On postaje pitom i slijedi ga, vjerno poput psa. Ali čovjekova je dobrota manje stvarna od krokodilskih suza što ih je sam izmislio. On ga hrani, pripitomljuje i ubija zbog kože. Da, čovjek čak uzgaja i svoju smrtnu neprijateljicu, zmiju. No zato njezina smrt bude utoliko strasnija. Njoj živoj skidaju kožu s trupa. Fine dame potom nose cipele i ljupke torbice od te kože.

Razumiješ li sada zašto ja ne nosim ništa od kože?

Reći ćeš da je koža samo sporedan proizvod, govedo se ubija radi mesa, a ne radi kože. Nekoć sam i sâm tako mislio. Ipak, danas znam da često čitava stada ubijaju radi krzna, radi kože. To rade onda kada se meso ne može dobro prodati.

No, dosta bi bilo o smrti.

Govorit ću ti o nečemu drugomu, o sužanjstvu na koje čovjek osuđuje mnoga bića i kakav je on neumoljiv tlačitelj. Ropstvo ne pripada davnim vremenima prije tisuće i stotine godina. Ne, ima ga i danas, uz uvjete koji na čovjeka, njegovo dostojanstvo i pravednost bacaju tužnu sjenu. Mislim na naše tegleće i teretne životinje, prije svega na snažna vola, poslušna magarca, mazgu sigurna koraka, odvažna konja. Pogledaj, primjerice, život jednoga konja u našim zapadnoeuropskim zemljama. Ako mu je pružena sreća i zadovoljstvo, onda je to u prve dvije godine njegova života. Nakon toga – sudbina, neshvatljivo okrutna, a ipak stvarna i doista je nose i podnose tisuće i stotine tisuća konja.

Konj je ukroćen. Ne govorim ovdje o sretnom bratu, jahaćem konju, kojeg će možda maziti i paziti nakon dresure, već govorim o nesretnom bratu, konju za vuču.

On dobiva boravište u štali, najčešće skućenu mjestu s malo svjetla. Žalostan prostor gdje je smješten malo je veći od njegova tijela. Pred njim su jasje.

Gospodari se mogu promijeniti, ali štala pokazuje uvijek istu sliku: prostor jedva veći od konja samoga – uvijek.

Konj živi životom roba: kad se ujutro veselo ržući probudi, nahrane ga i napoje, čiste mu dlaku i četkaju je da sjaji. Tada započinje dan – to znači dnevni rad.

Veselo njišteći konj izlazi iz tijesne štale, pozdravlja blještavo svjetlo sunca i posve slobodan vidik, no čekaju ga kola. Već ga u štali svežu remenjem i pojasevima, postavljaju ular i uzde. Sada užad vezuju za kola, sputavaju ga i vezuju za kola, okivaju za dnevnu tlaku. I posao započinje.

Iznad svega nevidljivo lebdi ono što zovemo sudbinom. Ona dijeli zgoditke, jednom lakšu, drugom težu zadaću. Jedan svojim posljednjim snagama vuče ogromna teretna kola čiji kotači škripe pod teretom svega i svačega, a drugi radosno kaskaju pred lakim vozilom. Sudbina. Jedan ima milosrdnoga gospodara, koji nikad ne traži odviše, nekad mu priušti odmor i mir, pribavi hlad da se skloni od žege i zaklon od kiše i snijega, bogato ga hrani i dodaje poneki ukusan zalogaj povrh toga, govori mu blagim riječima i miluje ga, a drugi je rob koji ima drugačijega gospodara, koji zahtijeva

previše, bičem iz njega izvlači zadnju snagu bez milosti. On dijeli mnogo udaraca, a malo zobi. Onom tko mu je izručen dopušta malo mira, ne štiti ga od žege sunca, kiše i mraza, umjesto dobrih riječi dijeli psovke, umjesto poslastica udarce nogom u trbuh. Sudbina.

Ali jedan je zgoditak obojici robova zajednički: užad steže, rudo ih drži, iza njih je stalno teret koji moraju vući, nebrojenim danima, mjesecima, godinama, čitava dugog života, poput robova u galijama prošlih vremena, koji su na nogama vukli prikovanu tešku željeznu kuglu.

S desne strane livade u cvatu, s lijeve strane potok radosno romori kroz zelenilo. Ali uzde i bič drže roba.

Kako mora biti ukusna ona svježja trava uz puteljak, one duge travke! Da mu je samo malo otići u sjenu prijeko! Ali uzde i bič drže roba. Nedaleko braća i sestre upregnuti, čvrsto vezani uz teret proživljavaju istu sudbinu. Otići k njima, zaželjeti im dobrodošlicu, utješiti ih, pomaziti, primiti od njih to isto! Eto, sada su blizu. Još jedan korak i osjeća blizinu njihova daha, nježno puhanje iz mekih nozdrva. Ali bič tjera roba, a uzde ga drže.

Dan je dug, breme teško; kao čarolijom postaju kola lagana pa opet teška, čekanje na prašnjavoj cesti, malo hrane pred sobom, pa opet dalje, uvijek dalje, beskonačnim putom.

Da, beskonačnim, jer taj put je doista bez kraja. Čak i kad broji samo nekoliko kilometara, nema kraja.

Samo večer malo razbija tu beskonačnost. Umoran je čovjek, umoran je rob. Izmorene ruke razvezuju užad, oslobađaju konja od njegova dnevnog tereta. Ržuci od sreće on stupa u štalu, na svoje malo mjesto, jedva veće od njegova tijela. Konj nalazi jaslje, svoju večeru i gutljaj vode. Osvježava se nakon sveg napora i truda proteklog dana za sutra. Zlatno mu se osmjehuje dar svih jadnika: san. Jer bogovi u snu i smrti izjednačuju sve: bogate i siromašne, slobodne i potlačene.

No onda dolazi jutro, buđenje, buđenje roba, i tlaka započinje, bez obzira na to pada li kiša, ili je sunčano, sniježi li, smrzava li se ili grmi. Napeti mišići, uprijeti tijelo, vući, trčati!

Tko vuče? Tko trči? Tko posrne, ruši se, leži u prašini, tko izdahne nakon dugogodišnje tlake? Rob. Da, rob u dvadesetom stoljeću.

Ljudi na cesti zastanu na čas, pogledaju — skoro dobrohotno razmišljajući, a onda se okreću meni jer su čuli kako sam rekao: "Rob!" I netko smiješeći se susretljivo reče: "Volite se šaliti, to je samo konj."

Samo konj... Godinama je taj rob radio za svojega gospodara, možda prehranjivao njega i cijelu obitelj. Bez njegova rada ne bi tako dobro živjeli. A sada dobročinitelj koji ih je čuvao od gladi, taj prijatelj, leži na podu hropćući, umirući. Pokraj njega stoji onaj kojemu su dobročinstva iskazivana. Vidiš li suze u njegovim očima? Vidiš li da mu usne podrhtavaju, izgovaraju riječ ganutosti?

Da, usne podrhtavaju i izgovaraju: "Prokletstvo, opet ću morati kupiti novoga konja!"

To je potresenost, žalost, to je zahvalnost biću koje je duže od desetljeća vuklo teški teret, koji čovjek sam nikad ne bi mogao vući, zahvalnost biću koje je pomagalo zaslužiti zajednički kruh. Tu ono leži, umire, izdišući napušta svoje milosrdno življenje. Rob. Dijete stoji u blizini i plače. Majka ga hvata za ruku: "Smiri se, pa tko je vidio odmah plakati! To je samo konj."

Skoro svaki konj ima sličnu sudbinu. Doduše, ne sruše se svi. Neki ostanu čvrsti do starosti. Tada međutim više ne mogu vući težak teret, on mora biti lakši, ceste ne smiju biti tako strme i kaskanje više ne uspijeva. Dah biva slabiji, oskudniji, noge krute, čitavo tijelo koščatije, kako već bude u starosti.

Da, rob je ostario, prije vremena ostario i istrošio se. Ali još posve čvrsto stoji na nogama, vuče lakši teret, još mu godi njegova djetelina, njegova zob.

Čovjek koji je iskoristio njegovu snagu, stoji pokraj njega s lulom u ustima i promatra kretnje kostoboljna starca. Zatim premjesti lulu u drugi kut usta i kaže svom sinu: "Uskoro je vrijeme da Hansa odvedemo konjoderu, možda idućeg tjedna. Doduše, jedva da će nešto platiti za staru ragu."

Takav je njegov osjećaj zahvalnosti prema izdržljivu staru robu. Tako otac uči sina zahvalnosti, uči ga velikim stvarima "na malome".

No kada vjerni radni drug bude odlazio na umiranje, možda će i otac ispustiti suzu, koju će rado i pokazati da svi vide kako je dobra srca.

"Da, Hans, stari dobri Hans. Tako vjernu životinju nećemo uskoro

dobiti! A sad moramo kupiti drugoga konja, kakav trošak!" Uzdah koji slijedi iskren je i dubok.

Što je robu pruženo da mu se život uljepša, kakvo je uzdarje primio za silnu uloženu snagu koju je darovao? Ništa. Ništa. Udarce, možda.

No što mu je zapravo i trebalo dati? Komad zemlje, mali komadić livade na kojem bi mogao provesti večeri čeznutljivo sanjajući daljine, maleni komad zemlje za odmor nakon teškog dana, nekoliko četvornih metara livade umjesto zagušljiva kuta u štali.

Ima konja koji rade na velikim posjedima. Pregršt sijena i zobi koju oni trebaju u starosti ne znači u kućanstvu mnogo, ali ne daje im se. Malobrojna su mjesta gdje konj – rob smije u starosti mirno pojesti svoje jelo. Ako se negdje i nađu, to se prepričava poput legende. Kao da na tom posjedu živi bijela vrana: dobrota jer nama je ljudima čudno kad se primljena dobrota nagradi i ako učinimo nešto bolje od ostalih oko nas, to se upisuje kao velik događaj.

No želim te podsjetiti na drugog roba, koji ne može nositi ni vući nikakav teret: pticu u kavezu.

Pticu, čijim krilima pripada beskonačni zračni prostor, koja leti od zemlje do zemlje, kako samo naše misli mogu, zatvaramo u uski prostor, jedva toliko širok da otvori krila, a kamoli da leti.

A naše nježne i osjećajne žene nazivaju ih svojim ljubimcima, daju pozlatiti šipke njihovih kaveza, a zrnje im sipaju vlastitom njegovanom rukom. Ne žele se podsjećati da je ptica njihov sužanj koji iz čežnje i boli pjeva svoju pjesmu. S užitkom slušaju njezin pjev, smatraju je krasnom, i to im je lijepa razbibriga. Njihovu dušu ne dira razumijevanje patnje i čežnje njihova zatočenika, ona unatoč dirljivoj pjesmi ostaje posve tupa.

Ipak se može dogoditi da ta pjesma dopre do njih, na neki način. Tada se same uspoređuju sa zatočenom pticom i njezinom boli, njezinu čežnju uspoređuju sa svojim jedom. Smatraju to poetičnim, dirnuto gledaju svoga raspjevanog roba i uzdišu: "Ja sam zatočena kao i ti! O, kako patim! O, kakva muka, bol, čežnja!"

I prolijevaju beskorisne suze. Njihova bol nije ni toliko duboka da shvate kako u njihovim rukama leži obrat sudbine njihova roba, da mu barem ublaže čežnju i bol. Mali pokret rukom i nesretnik je slobodan i

sretan, rob koji je iz šume donesen kao zatočenik.

Dok ti ovo pišem, osjećam kao da me gledaju oči najvjernijega čovjekova prijatelja, njegova skoro dragovoljnog roba, oči psa.

I njegov se pogled žalosti, govori o nasilju, o uobičajenoj nagradi.

I vidim ga, vjernoga, uvijek spremnoga da čitav život provede na lancu, da živi u bačvi ispunjenoj pljesnivom slamom, vidim kako ga hrane otpadcima. Tada dođe starost, ispadaju zubi, nakon dugih godina služenja dobiva "milost" – metak ili malo otrova u zdjelu. To je onda zahvala čovjeka onomu koji je deset godina čuvao njegovu kuću i dvorište, ženu i dijete, posjed i život i sva njegova blaga. Posljednji udarac – nekoliko kapi otrova.

Zastrašujuća je uobičajenost, učestalost takva ponašanja: kad pas ostari, "to" se tako radi. Ispričat ću ti dvije priče. Čuo sam ih od onih koji su se tako rastali od svojih najvjernijih prijatelja.

U nekoj se kući za stolom govorilo kako ostarjeloga Garu ipak treba dati ubiti, i to još danas, jer postaje i slijep – kakav teret! Pas je bio blizu i sve je čuo. To nikad ne bi trebalo činiti. Životinje razumiju više nego što mislimo, ako ne same riječi, onda njihov smisao.

Kad su Garu poslije zazvali, pogladili i pozvali na šetnju, u obitelji je bilo mnogo suza. Garo se stisnuo uza svakoga od ukućana, prijateljski, kao da je htio reći zbogom, a onda je pošao za svojim gazdom.

Kad su se vrata kuće zatvorila, pas i čovjek odmakli su dio puta. Zatim se Garo vratio još jedanput, liznuo kvaku na vratima kuće koja mu je tako dugo bila dom, jauknuo jednom tužno, a onda se opet spustio na zemlju, bolno pogledao vrata, ulaz u koji mu sad više nema povratka. I onda je pošao za gospodarom – u smrt.

A njegov gospodar, čovjek koji mi je to pričao, imao je hrabrosti svoga psa, to osjetljivo biće, odvesti u smrt.

Da, Garo je bio vrlo star i počeo je slijepiti.

Pogledao sam čovjeka. Zar nikad neće ostarjeti? Hoće li možda i on jednoga dana oslijepjeti? Zar bi njega onda isto... Jedna dama, kojoj sam to pričao, izgubila je strpljenje. Ljutito je viknula: "Ali vi hulite! Uspoređujete čovjeka sa psom!"

I jedan je drugi čovjekov prijatelj, također dragi pas, čuo o svojoj smrti, kako to već bude, za vrijeme objeda.

Nakon obroka on je išao od jednoga do drugoga, svakome ližući ruke,

što inače nije bio njegov način, kao da ih je htio poljubiti. Tako se oprostio od svih. Potom je izišao u vrt, gdje je za njega već bio iskopan grob. Hrabrošću, koju samo vjernost može dati, skočio je u vlastiti grob, legao u sredinu, glave položene na prednje šape, i nijemim i tužnim očima gledao preda se. Tako je ležao i bio spreman. Ništa ga nije moglo izmamiti da iziđe — čekao je smrt.

I kraj je stigao. Njegov gospodar približavao se s puškom u ruci. Pas ga je pogledao mirno i s razumijevanjem, onaj kojem je bila upućena sva njegova vjernost, ustrijelio ga je.

To mi je čovjek sam ispričao, potpuno priseban. Donekle mu je još bilo žao, ali stari pas, koji pobolijeva...

Kad bi i njegov sin tako razmišljao o očevoj starosti?

Mislim: dok čovjek ubija i muči životinje, ubijat će i mučiti i ljude, bit će ratova jer ubijanje se vježba i uči na malome, iznutra i izvana.

Mislim da se ne treba čuditi tomu što drugi čine, ali mislim da je vrlo potrebno početi se zgražati nad onime što mi sami u velikome ili malome, još strašnije činimo. Budući da je lakše postići malo od velikoga, mislim da bismo trebali ovladati svojim malim, nepromišljenim grozotama, izbjegavati ih ili, još bolje, napustiti ih. Onda nam jednoga dana neće biti teško pobijediti svoje velike bezdušnosti. Ali svi još spavamo u uobičajenome. Navike su kao slastan, mastan umak koji čini da progutamo vlastitu sebičnu bezdušnost ne primjećujući njezin gorak okus. Ipak neću upirati prstom u njega ili nju — ne, sam ću se probuditi u malome i početi biti suosjećajniji, spremniji na pomoć, bolji. Zašto mi to poslije ne bi uspjelo i u velikome?

Vidiš, to je to: želim rasti iznutra, živjeti iznutra u jednomu ljepšem svijetu, u skladu s višim zakonima, koji jamče više sreće, u skladu s Božjim zakonom svih budućnosti — voljeti sve.

Bilješka o piscu

Edgar Kupfer-Koberwitz jedan je od mnogih koji su tek nakon svoje smrti stekli zasluženo priznanje i proslavili se.

Ovaj se skromni čovjek rodio 24. travnja 1906. godine, kao sin upravitelja imanja Koberwitz (ime kojim se poslije koristio kao umjetničkim imenom), u blizini Wroclava u Poljskoj. Veći dio mladosti proveo je u Stuttgartu. Nakon završene realne gimnazije bio je agronom, novinar dopisnik, a pisao je i poeziju.

Budući da ga je proganjao Gestapo, 1934. godine odlazi u Pariz. Tu je živio do 1937. godine kada seli u Italiju na otok Ischiju, odakle je deportiran u koncentracijski logor Dachau, u blizini Münchena.

U paklu logora napisao je majstorsko djelo kakvo svijet ne pamti. Riječ je o dnevniku o zbivanjima u Dachauu, koji je pomno vodio usprkos stalnom strahu od nenajavljenih obilazaka SS-ovaca. Naime, da su otkrili njegov rad, ubili bi ga. Taj rukopis ima 1900 stranica.

Veličina Edgara Kupfer-Koberwitza očituje se u beskrajnoj blagosti njegove duše i suosjećanju za sva živa bića, osobito u uvjetima zarobljeništva, kada čovjek lako klone pod teretom bolesti i smrti. Malo je onih koji su u takvim okolnostima spremni pomoći drugome i po cijenu svoga života, koji su mogli ostati čvrsti i do kraja se žrtvovati za druge.

Takav čovjek je bio Koberwitz. Nije pokleknuo ni pred strašnim ponižavanjima i maltretiranjima, ostao je u svim okolnostima čovjek. Pomagao je svakome, bez obzira na nacionalnu, društvenu i vjersku pripadnost. U svima je gledao samo ljude koji trpe u logoru, ljude kojima treba pomoći. Podjednako je suosjećao i sa životinjama i u njima vidio svoje suputnike. Bio je vegetarijanac i u

nemogućim se uvjetima logora pridržavao takve prehrane. Svoje je oskudne obroke redovito ustupao drugima. Osim toga, postio bi po tri dana. Stoga ne čudi što je 1941. godine težio 44 kilograma.

Još jedna zanimljivost: proučavao je stare metode liječenja i pripremanja lijekova i tako pomagao i drugima i sebi.

O osobi Edgara Kupfer-Koberwitza očuvano je 75 svjedočanstava logoraša. Navodimo dva od njih.

"Kupfer je uvijek bio prijatelj, krajnje nesebičan. Često se odricao posljednjega komadića kruha u tzv. razdobljima gladi. Kao čovjek bio je drugima primjer, nije mogao uživati životinjama, a kamoli čovjeku."

Peter Bach, logoraš broj 27185

Piersbach, Njemačka

"Poznavao sam ga tri tjedna. Sa svima u sobi bio je pravi prijatelj, uvijek spreman pomoći. Budući da je bio vegetarijanac, dijelio je svoje obroke mesa i juhe. Kad bi dobio povrće ili salatu, i toga bi se odrekao za bolesne. Ako bi ga tkogod zamolio za uslugu, učinio bi sve što je u tim uvjetima bilo moguće."

Pierre André, logoraš broj 101694

St. Marguerite, Francuska

U knjižici *Naša braća životinje* Edgar Kupfer-Koberwitz je na posebno osjećajan način izrazio svoja stajališta o životu, o mučenju životinja čiji je čovjek pokretač u svojoj prevelikoj lakomislenosti.

Očuvajmo njegovu ostavštinu.

Nakladnik zahvaljuje Društvu Joga u svakodnevnom životu na ustupanju prijevoda djela *Naša braća životinje: razmatranje o etičnom življenju* te kratkog životopisa autora dobivenog ljubaznošću gospodina Kurta Nintera i založbe F. Hirthamer Verlag za objavljivanje u drugom izdanju.

Pogovor

Epistolarij o životu životinja

Spoznavši patnju nad patnjama u koncentracijskom logoru Dachau, u esejističkim pismima *Naša braća životinje: razmatranje o etičnom življenju (Die Tierbrüder: eine Betrachtung zum ethischen Leben)* Edgar Kupfer-Koberwitz (1906.–1991.) svjedoči o jednoj drugoj patnji – o nehumanim odnosima čovjeka prema životinjama ili kako ih imenuje – *našoj braći*, iznoseći pritom razloge zbog kojih ne jede, kako kaže, životinjska trupla. Pritom, prvo esejističko pismo otvara analogijom između ubojstva životinja (ubojstva u "malom") i ubojstva ljudi (ubojstva u "velikom"), ili kao što aforistički bilježi u četvrtom, posljednjem pismu:

"(...) *dok čovjek ubija i muči životinje, ubijati će i mučiti i ljude, bit će ratova jer ubijanje se vježba i uči na malome, iznutra i izvana*".

Prema biografskim podacima o Edgaru Kupferu-Koberwitzu koje podastire Charles Patterson u knjizi *Vječna Treblinka: naše postupanje prema životinjama i holokaust* (Genesis – Prijatelji životinja, Zagreb 2005.), posljednje je tri godine u koncentracijskom logoru Dachau Kupfer-Koberwitz radio kao pisar u skladištu logora, što mu je omogućilo vođenje dnevnika na ukradenim ostacima papira, koje je, kako bi ih sačuvao, zakopao, a kad su Amerikanci 29. travnja 1945. oslobodili Dachau, prikupio je te dnevničke zapise, koje je objavio 1956. godine (*Als Häftling in Dachau geschrieben von 1942 bis 1945 im Konzentrationslager Dachau*, Bundeszentrale für Heimatdienst, Bonn 1956).

Pojedine biografske činjenice iz života Edgara Kupfera-Koberwitzta moguće je saznati i iz samih pisama. Tako iz prvoga pisma doznajemo da dvadeset godina ne jede *meso*, a iz drugoga da je vjerojatno član društva za zaštitu životinja. Nadalje, u četvrtome pismu saznajemo da odbija nositi *kožnu* obuću i odjeću, navodeći, među ostalim, primjer kako se živim zmijama skida koža s tijela radi izrade kožnih *artikala*. U trećem esejističkom pismu možemo naslutiti da Edgar Kupfer-Koberwitz iz etičkih razloga ne pije mlijeko, te svime navedenim izgleda da potvrđuje ne samo vegetarijansku već i vegansku etiku.

Epistolarni esej o vegetarijanstvu *Naša braća životinje: razmatranje o etičnom življenju*, pisan u formi četiriju pisama, a koji okvirno završava idejom o ***Božjem zakonu svih budućnosti – voljeti sve***, zbirka je zooetičkih promišljanja o našim bezdušnim postupcima prema životinjama, kojima Edgar Kupfer-Koberwitz upozorava da
"(...) sve počinje od maloga, sve se uči od maloga... pa i ubijanje".

Suzana Marjanić
(Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb)

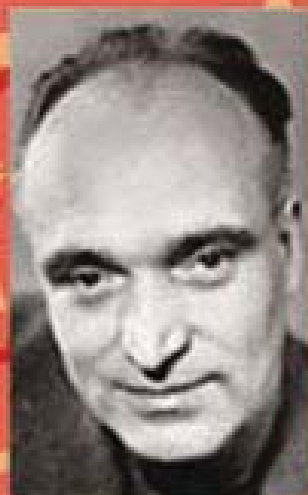

Mi poslujemo etično.

*Ne vadimo za
industriju mesa,
duhana, žestokih
alkohola!
M.*

EDGAR KUPFER-KOBERWITZ
BIO JE PRIGOVARAČ SAVJESTI KOJEG SU NACISTI
OSUDILI KAO "SNAŽNU OSOBU KOJA SAMOSTALNO
RAZMIŠLJA".

SPOZNAVŠI BOL I PATNJU, KROZ PISMA
PRIJATELJU KUPFER-KOBERWITZ GOVORI O
OSJEĆAJIMA ŽIVOTINJA I ČOVJEKOVOM
NEHUMANOM ODNOSU PREMA NJIMA.

ESEJ 'NAŠA BRATA ŽIVOTINJE', PISAN U FORMI
ČETIRIJU PISAMA, JE NE SAMO LIJEPO
KNIŽEVNO DJELO VEĆ I MALA ZBIRKA ETICKIH
PROMIŠLJANJA O NAŠIM POSTUPCIMA PREMA
ŽIVOTINJAMA.

ZBOG SVOJE UNIVERZALNE PORUKE OVA SE
KNJIGA PREPORUČUJE SVAKOME.